

Правові наслідки

умовно-дострокового звільнення від відбування покарання

Є. О. Письменський

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

У статті детально розглядається один з розповсюджених у практиці право-застосування видів звільнення особи від відбування покарання, а саме умовно-дострокове звільнення. З урахуванням комплексного аналізу кримінального законодавства України та зарубіжних країн, здобутків доктрини кримінального права висвітлюються правові наслідки здійснення такого звільнення; висловлюються пропозиції щодо можливих шляхів вдосконалення окремих положень чинного законодавства України.

Ключові слова: умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, правові наслідки умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, контрольний строк.

В статтє детально рассматривается один из распространенных в практике право-применения видов освобождения лица от отбывания наказания, а именно условно-досрочное освобождение. С учетом комплексного анализа уголовного законодательства Украины и зарубежных стран, достигнений доктрины уголовного права освещаются правовые последствия осуществления такого освобождения; высказываются предложения по возможным путям усовершенствования отдельных положений действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, правовые последствия условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, контрольный срок.

In the article one of the most widespread kinds of discharge of a person from serving of punishment, which is probation, is thoroughly considered. The legal consequences of such a prosecution are characterized with regard to the complex analysis of criminal legislation of Ukraine, and criminal law doctrine achievements. Some propositions for possible ways of improvement of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

Keywords: probation, legal consequences of probation, control term.

Шляхом застосування умовно-дострокового звільнення реалізуються такі ключові принципи кримінального права, як справедливість та гуманізм. Невипадково особливу роль умовно-дострокове звільнення відіграє в процесі відбування одного з найжорсткіших видів покарань – позбавлення волі, адже «його застосування дозволяє засудженому ще задовго до закінчення строку покарання повернутися з умов суворої фізичної ізоляції до суспільства, відновити свої ще не до кінця втрачені соціально-корисні зв'язки та стати повноцінним членом суспільства» [1, с. 71]. Правильно у зв'язку з цим підкреслює Ю. М. Ткачевський: необґрунтована, така, що суперечить закону, відмова від умовно-дострокового звільнення може певною мірою підірвати віру в його реальну можливість, що здатне завдати шкоди виправленню засуджених [2, с. 15].

Однак не виключено, що довільне застосування умовно-дострокового звільнення до осіб, які не довели свого виправ-

лення, завдає ще більшої шкоди діяльності кримінально-виконавчої системи держави. Звільнення порушників режиму, осіб, котрі не виправилися та не намагаються цього робити, не сприяє виробленню у засуджених стимулу до правомірної поведінки та сумлінної праці. У них може скластися думка, що досить відбутися частину призначеного судом строку покарання й незалежно від поведінки чи успіхів у праці відбудеться умовно-дострокове звільнення. Як засвідчує вивчення статистичних даних, у 2009 р. за вироками, що набрали законної сили, засуджено 146,4 тис. осіб, з яких були раніше судимими й мали незняту або непогашену судимість 36,8 тис. осіб (25,1 %). З них раніше були звільнені умовно-достроково 9 тис. осіб або 24,6 % [3]. Отже, незважаючи на значне поширення такого виду звільнення від відбування покарання, виникає питання про якість його застосування на практиці. Вищезазначені статистичні дані свідчать про те, що зберігається тенденція зростання рівня рецидиву серед осіб, звільнених від відбування покарання, і відповідно умовно-дострокове звільнення не здійснює необхідного впливу на засуджених. Не в останню чергу це пов'язано з недосконалістю законодавчих норм, які регламентують умовно-дострокове звільнення, про що докладніше йтиметься далі.

Незважаючи на суттєву практичну значущість та актуальність у теоретичному аспекті, більшість кримінально-правових проблем умовно-дострокового звільнення від відбування покарання залишаються поза увагою сучасних українських фахівців-юристів. Можна пригадати поодинокі праці А. П. Геля, С. В. Гізімчука, В. В. Скибицького, М. І. Скригонюка, В. М. Трубникова, В. І. Тютюгіна. Інститут умовно-дострокового звільнення також розглядається на сторінках численних науково-практичних комен-

тарів Кримінального кодексу, підручників, посібників та іншої навчальної літератури, але переважно в загальних рисах. Свідченням недостатньої наукової розробленості зазначеної проблематики є той факт, що за останні роки в Україні була захищена лише одна кандидатська дисертація, присвячена кримінально-правовим питанням умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, і та стосується спеціальної норми щодо неповнолітніх (ст. 107 КК України) [4]. І це при тому, що умовно-дострокове звільнення є одним із найчастіше застосовуваних інститутів кримінального права з числа тих, що регламентують дострокове звільнення від відбування покарання. Наприклад, у сусідній Росії від початку 2000-х рр. було захищено дев'ять кандидатських (С. Г. Борсуковою, П. М. Малінім у 2000 р., І. І. Євтушенко у 2003 р., М. Ф. Нестерцем у 2004 р., І. Д. Бадамшиним у 2005 р., Ш. М. Рашидовим у 2005 р., О. О. Горшеніним у 2006 р., Д. А. Щербою у 2007 р., В. В. Степановим у 2009 р.) і одна докторська (Л. В. Яковлевою у 2003 р.) дисертації, в яких досліджуються різні аспекти умовно-дострокового звільнення.

Метою цієї статті є визначення соціально-правового значення невідбутої частини покарання при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання, з'ясування вад чинного кримінального законодавства в частині регламентації правових наслідків такого звільнення, формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Як впливає зі ст. 81 КК України, суть умовно-дострокового звільнення від відбування покарання полягає в тому, що за суджений при доведеності, що він не потребує повного відбуття покарання, підлягає звільненню від подальшого його відбування до закінчення повного строку покарання, але не беззастережно, а за певних умов. Порушення цих умов

приведе до настання негативних кримінально-правових наслідків для особи, яка достроково звільнилася. Спираючись на цікаву пропозицію О. В. Дащенко про формулювання загального поняття умовно-дострокового звільнення від відбування покарання щодо неповнолітніх [4, с. 8], можна запропонувати аналогічне визначення такого звільнення, здійснюваного на загальних умовах. Таким чином, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання за ст. 81 КК України можна трактувати як зняття за наявності передбачених законом підстав з особи, котра довела своє виправлення, правообмежень, які становили зміст призначеного їй покарання, що стає остаточною за умови невчинення нового злочину протягом часу, рівного тривалості невідбутої частини покарання.

Крім кримінально-правового змісту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, законом установлені також певні кримінально-процесуальні (ст. 407 КПК України) та кримінально-виконавчі особливості реалізації такого звільнення, а окремі його аспекти розглянуто в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» від 26 квітня 2002 р. № 2⁹. Отже, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання є комплексним правовим інститутутом, адже регулюється нормами кримінального (які мають пріоритетне значення, оскільки визначають зміст, підстави та умови застосуван-

⁹На сьогодні правова природа таких документів залишається незрозумілою. Можна погодитися з думкою М. І. Хавронюка, який вважає, що постанови Пленуму Верховного Суду України, які містять роз'яснення законодавства і були видані до набрання чинності Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р., поступово втрачають свою силу. Вони відійдуть в історію, стануть чимось на рівні наукової доктрини, однак правозастосовці будуть «по старинці» їх враховувати [5].

ня або незастосування цього інституту), кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права.

Досліджуваний у цій статті вид звільнення від відбування покарання не даремно називається умовним, адже застосовуване звільнення не остаточне. Фактичне звільнення особи від відбування покарання після висновку суду про доведеність виправлення засудженого не є таким звільненням *de jure*. При умовно-достроковому звільненні невідбута частина покарання не анулюється. Її виконання тимчасово зупиняється. Лише після закінчення певного строку, рівного невідбутій частині призначеного судом покарання, при дотриманні звільненим певної вимоги, повернення до виконання чи відбування невідбутої частини строку покарання, тобто загроза його продовження, остаточно скасовується, і особа реально стає звільненою від покарання.

Згідно з ч. 4 ст. 81 КК України, вимогою, про яку йдеться, є невчинення нових злочинів протягом невідбутого строку покарання. Під час цього періоду особа має виправдати довіру суду й підтвердити своє виправлення без необхідності повного відбуття призначеного покарання. Такий строк спеціально не призначається, його розмір чітко не визначений законом (він завжди дорівнює часу невідбутої частини покарання), і його зазвичай називають контрольним або іспитовим. Ураховуючи, що чинний кримінальний закон при регламентації умовно-дострокового звільнення від відбування покарання не використовує понять на кшталт «контрольний строк» або «іспитовий строк», видається правильною думка, що більш прийнятним є визначення цього періоду саме як контрольного строку, оскільки протягом нього здійснюється перевірка висновку суду про правильність застосування умовно-дострокового звільнення, підтверджується виправлення особи [6,

с. 27 – 28]. А іспитовий строк (якщо розмірковувати за аналогією зі звільненням від відбування покарання з випробуванням) передбачає перевірку виправлення особи, яка має довести неадекватність повного звільнення від призначеного покарання, та лише після закінчення цього строку продемонструвати своє виправлення шляхом правомірної поведінки.

Отже, контрольний строк – це період, протягом якого існує можливість скасування умовно-дострокового звільнення й виконання раніше призначеного покарання стосовно засудженого, який не підтвердив своє виправлення та не дотримався встановленої законом вимоги не вчинювати нових злочинів. З огляду на сказане, цілями контрольного строку можна назвати: 1) досягнення спеціальної та загальної превенції; 2) забезпечення процесу ресоціалізації та закріплення того ступеня виправлення, досягнутого засудженим під час відбування покарання; 3) перевірка здатності звільненої від покарання особи жити в правомірний спосіб, дійсної ширості його попередньої поведінки, що стала підставою для констатації судом виправлення.

Початком перебігу контрольного строку слід уважати день ухвалення судом рішення про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, а закінченням – день спливу строку покарання, визначеного вироком суду. Тривалість такого контрольного строку законом чітко не встановлюється, однак він завжди дорівнюватиме невідбутій частині призначеного покарання. Цю частину строку покарання суд повинен зазначати у своїй постанові.

У теорії кримінального права виникає слушне питання щодо обчислення контрольного строку при умовно-достроковому звільненні засуджених від додаткового покарання. Приєднуємося до позиції тих учених (Ю. М. Тка-

чевського, С. Б. Гавриша, С. В. Пізімчука та ін.), які вважають, що в разі одночасного умовно-дострокового звільнення від основного та додаткового покарань невідбута частина строку основного покарання більша за строк додаткового, то контрольний строк має дорівнювати невідбутій частині основного покарання. Якщо ж додаткове покарання є тривалішим, ніж невідбута частина основного, то іспитовий строк дорівнює строку додаткового покарання [2, с. 70; 7, с. 355; 8, с. 116]. Такий висновок можливий з огляду на окремі застереження, використані в законі. Тривалість контрольного строку має дорівнювати невідбутій частині строку покарання (ч. 4 ст. 81 КК України), а у випадку умовно-дострокового звільнення як від основного, так і від додаткового покарання, вона складатиметься відповідно з невідбутої частини строку основного покарання та повного або частини строку додаткового покарання, яким, як уже зазначалося, при умовно-достроковому звільненні може бути строкове покарання – позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю.

Залежно від того, чи виконує особа вимогу умовно-дострокового звільнення, можна виокремити такі два види його правових наслідків: 1) у разі, якщо засуджений не вчинив нового злочину під час невідбутої частини покарання, він остаточно звільнюється від його відбування, що відбувається автоматично без прийняття спеціального рішення щодо нього судом; 2) у разі, якщо засуджений вчинив новий злочин під час невідбутої частини покарання, суд призначає йому покарання за правилами, передбаченими ст. ст. 71, 72 КК України; в такому випадку невідбута частина покарання, як правило, стає однією зі складових остаточного покарання, призначеного за сукупністю вироків.

Важливим питанням у цьому контексті є таке: чи доцільно на звільнену особу покладати додаткові обов'язки, ухилення від виконання яких також може бути підставою для скасування цього виду звільнення. Чинне законодавство України дає негативну відповідь, однак вивчення досвіду зарубіжної нормотворчої практики (зокрема, Зводу законів США, КК Іспанії, КК Латвійської Республіки, КК Республіки Білорусь, КК Російської Федерації, КПК Франції, КК ФРН, КК Швеції, КК Швейцарії, КК Японії та інших) свідчить про можливість суду скасовувати умовно-дострокове звільнення при вчиненні особою різного роду правопорушень або невиконанні покладених на неї обов'язків. Така законодавча практика більш прийнятна.

У зв'язку з цим імпонує позиція російського законодавця, який надав суду право, застосовуючи умовно-дострокове звільнення, зобов'язувати особу, яка звільняється, протягом контрольного строку не змінювати постійного місця проживання, роботи, навчання без повідомлення про це спеціального державного органу, уповноваженого здійснювати контроль за достроково звільненим, не відвідувати певні місця, пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії або венеричного захворювання, здійснювати матеріальну підтримку родини. Суд також може покласти на особу виконання інших обов'язків, що сприяли б його виправленню.

Не менш цікавими є законодавчі положення інших країн. Наприклад, у ФРН на умовно звільненого поширюються всі правила, що стосуються виконання спеціальних обов'язків і вказівок, передбачених при наданні відстрочки виконання покарання, а за ст. 731 КПК Франції надання умовно-дострокового звільнення супроводжується «особливими умовами», «мірами сприяння й контролю»,

«покликаними полегшити й підтвердити повернення звільненого до нормального життя» [9, с. 193].

На цьому фоні позитивно сприймаються спроби окремих українських юристів обґрунтувати необхідність доповнення інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання елементами випробування в контексті врахування потреб підвищення ефективності постпенітенціарного контролю за поведінкою суб'єкта, звільненого від відбування покарання [4, с. 4, 12]. Поза всяким сумнівом невідбута частина покарання має ефективніше використовуватися для закріплення його цілей. Адже існуюча сьогодні практика в Україні не лише не сприяє соціальній адаптації засуджених і стимулюванню їх правослухняної поведінки, а й загалом знижує ефективність умовно-дострокового звільнення. Зокрема, покладення на достроково звільнених осіб певних обов'язків (можливо за аналогією з обов'язками, що покладаються на осіб, звільнених з випробуванням) є обґрунтованим, а законодавче закріплення права суду покласти на умовно-достроково звільнених певні обов'язки, дасть змогу підвищити соціальну корисність контрольного строку і виправдовуватиме назву цього інституту в частині умовності звільнення. Такі обов'язки можуть диференціюватися залежно від тяжкості злочину та інших обставин, що характеризують засуджену особу. Безумовно, характер додаткових умов, виконання яких дозволить вважати особу остаточно звільненою, має бути ретельно обміркованим.

Так, не можна оминати увагою неординарну пропозицію М. І. Скригонюка про те, що при умовно-достроковому звільненні від покарання доцільно заохочувати ініціативу потерпілого чи його представника здійснювати спостереження за умовно-достроково звільненим

від покарання в період невідбутої його частини та надавати інформацію про поведінку цієї особи [10, с. 12]. Таке спостереження дійсно не завадило б, але ж де знайти таких ініціативних потерпілих?

На сьогодні КК України не передбачено, що за умовно-достроково звільненими особами здійснюється який-небудь контроль з боку держави. Фактично ці особи виявляються наданими самим собі й потрапляють у поле зору правоохоронних органів тільки у випадку вчинення нового злочину. Тому певний контроль має бути невід'ємною складовою дотримання ряду вимог при звільненні (передусім, враховуючи попередні пропозиції), також він дозволить впевнитися у виправленні особи чи навпаки доцільності відбування нею всього строку покарання.

Аналіз деяких нормативних актів, що могли б стосуватися регулювання цього справді важливого питання, дозволив відшукати кілька документів, тією чи іншою мірою присвячених контролю за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. По-перше, йдеться про Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р., у ч. 1 ст. 10 якого зазначається, що органом, який здійснює контроль за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, є кримінально-виконавча інспекція. По-друге, у ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 1 грудня 1994 р. передбачається встановлення адміністративного нагляду за засудженими до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засудженими два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, сис-

тематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення. По-третє, згідно з п. 3 ст. 3 Положення про спостережні комісії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429, на спостережні комісії покладається завдання організації виховної роботи з особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, та громадського контролю за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання.

Щодо дієвості перелічених суб'єктів у виконанні облікових, контрольних, профілактичних і виховних функцій виникають суттєві сумніви. Адже органи внутрішніх справ не мають належних повноважень для здійснення контролю за умовно-достроково звільненими, згаданий адміністративний нагляд стосується лише окремої категорії осіб.

Здійснення громадського контролю з боку спостережних комісій взагалі вважається найвищою мірою профанації. На сьогодні цей орган не здатний ефективно працювати, участь в роботі спостережних комісій для багатьох його членів є обтяжною справою. Причиною цього багато в чому є недосконалість чинного Положення про спостережні комісії, що фактично скопійовано з аналогічного документа радянських часів. Так, у членів спостережних комісій фактично відсутній реальний механізм здійснення своїх повноважень, які, до речі, нормативно чітко не визначені. Як результат маємо формалізм у діяльності спостережних комісій, їх нездатність ефективно працювати та виконувати належний контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання*.

* Зокрема, до сформульованих висновків дійшли учасники робочої конференції «Вдосконалення діяльності спостережних комісій як основного механізму громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбу-

вання покарання», яка була організована Луганською обласною організацією Громадської служби правової допомоги та проведена за участю членів спостережних комісій Луганської області 30 квітня 2010 р. в Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

Залишається кримінально-виконавча інспекція як єдиний повноважний орган із здійснення такого контролю. Можна лише здогадуватися, яким чином він реально здійснюється, якщо врахувати відсутність належної кількості персоналу кримінально-виконавчих інспекцій, необхідного рівня фінансування їх діяльності, матеріальної бази тощо. Невипадково у Верховній Раді України зареєстровано законопроект (№ 7012), яким пропонується внести до Кримінально-виконавчого кодексу та Закону України «Про державну кримінально-виконавчу службу» зміни, що передбачають відмову кримінально-виконавчої інспекції в передачі їй функцій щодо обліку осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, та щодо контролю за їх поведінкою, які виконувались органами внутрішніх справ. Цей законопроект має всі шанси бути ухваленим, адже підтриманий профільним Комітетом. Однак доцільність запропонованих змін викликає обґрунтовані сумніви, особливо, якщо врахувати зауваження щодо них, висловлені Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України. Як підкреслюється у відповідному висновку, необхідність позбавлення органів внутрішніх справ функцій щодо обліку осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, а також здійснення контролю за їх поведінкою, була зумовлена міжнародними зобов'язаннями, взятими Україною на себе ще при вступі до Ради Європи в 1995 р. Як свідчить законодавча практика, більшість прийнятих згодом нормативно-правових актів у цій сфері були спрямовані на поступове «витіснення» органів внутрішніх справ з про-

вання покарання», яка була організована Луганською обласною організацією Громадської служби правової допомоги та проведена за участю членів спостережних комісій Луганської області 30 квітня 2010 р. в Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

цесу безпосереднього контролю за особами, що відбувають покарання за вчинення злочину, та особами, звільненими від відбування такого покарання. Поділяємо думку експертів і вважаємо, що такий підхід законодавця був цілком правильним. Потрібно залишити функції контролю за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, за кримінально-виконавчою інспекцією як спеціалізованим державним органом, однак поступово реформуючи цю структуру

та посилюючи її матеріальне забезпечення. Не зайвим буде також додати, що кримінально-виконавчі інспекції мають налагоджену схему роботи з особами, звільненими від покарання з випробуванням.

З огляду на сказане, необхідно доповнити ст. 81 КК України положенням, згідно з яким уповноважити здійснювати контроль за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, кримінально-виконавчу інспекцію за місцем їх проживання.

Література

1. *Безпалюк О.* Застосування інституту умовно-дострокового звільнення / О. Безпалюк, А. Гель // Вісник прокуратури. – 2007. – № 4. – С. 70 – 77.
2. *Ткачевский Ю. М.* Досрочное освобождение от наказания / Ю. М. Ткачевский. – М. : Юрид. лит., 1962. – 136 с.
3. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховного Суду України. – Режим доступу : [//www.scourt.gov.ua](http://www.scourt.gov.ua)
4. *Дащенко О. В.* Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. В. Дащенко. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.
5. Постановления Пленума Верховного Суда Украины постепенно утратят силу, – начальник правового управления ВСУ Н. Хавронюк // Юридическая практика. – 2010. – 21 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://yurpractika.com>
6. *Михайлов К.* Контрольный срок при условно-досрочном освобождении от отбывания наказания / Константин Михайлов // Уголовное право. – 2008. – № 6. – С. 27–29.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. – Х. : Юрінком Інтер-Право, 2002. – 416 с.
8. *Гізімчук С.* Умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі: перспективи вдосконалення / С. Гізімчук, Д. Говорун // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 7. – С. 115 – 119.
9. *Крылова Н. Е., Серебренникова А. В.* Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии) : учеб. пособ. / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Издательство «Зерцало», 1998. – 208 с.
10. *Скригонюк М. І.* Прокурорський нагляд за додержанням законів України при умовно-достроковому звільненні засуджених від кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. І. Скригонюк. – К., 1999. – 20 с.